३८ चञ्चलः ३९ विहगः ४० प्रकम्पनः ४१ नभःस्वरः ४२ निश्वासकः ४३ स्तनूनः ४४ पृषतांपतिः। इति जटाधरः॥ *॥ स च सृष्टिकाले आकाशाज्जातः। यथा। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः। इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिः॥ *॥ जगत्प्रवाहश्चाद्वायुरहितैः पुत्राः। ते सर्वे अप्रजाः। इन्द्रेण देवत्वं प्रापिताः। शरीरान्तर्वाह्यभेदेन दशधा। यथा। प्राणः १। तस्य कर्म बहिर्गमनम्। अपानः २। तस्य कर्म अधोगमनम्। व्यानः ३। तस्य कर्म आकुञ्चनप्रसारणादि। समानः ४। तस्य कर्म अशितपीतादीनां समं नयनम्। उदानः ५। तस्य कर्म ऊर्द्धनयनम्।

"उद्गारे नाग ६ आख्यातः कूर्म ७ उन्मीलने स्मृतः।
कृकरः ८ क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो९ विजृम्भणे।
न जहाति मृतस्यापि सर्व्वव्यापी धनञ्जयः१०॥"

इति भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥ *॥

अन्यच्च।

"द्वितीयं मारुतो भूतं त्वमध्यात्मञ्च विश्रुतः।
स्पर्शमधिभूतञ्च विद्युत्तत्राधिदैवतम्॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥

तस्य गुणाः। यथा,—

"वायोरनियमस्पर्शो वादस्यानं खतन्त्रता।
बलं प्रेरणञ्च मोक्षञ्च कर्म्म चेष्टात्मता भवः॥"

इति महाभारते मोक्षधर्म्मः॥ *॥

अनियमस्पर्शः। अनुष्णाशीतस्पर्शः १। वादस्यानम्। वाग्विन्द्रियगोलकानि २। स्वतन्त्रता। गमनादौ ३। बलम् ४। प्रेरणम् ५। मोक्षः स्वत्वादेः ६। कर्म्म। उत्क्षेपणादि ७। चेष्टा श्वासप्रश्वासादि ८। आत्मता प्राणरूपेण चिद्वाधित्वम् ९। भवः। जन्ममरणे १०। इति तट्टीका॥ *॥ न्यायमते अस्य गुणादिर्यथा,—

"अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः।
तिर्य्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः॥
पूर्व्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्।
प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तविषयो मतः॥"

इति भाषापरिच्छेदः॥

"वायुं निरूपयति अपाकज इति। अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वात् अपाकज इति। अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वात् उक्तमनुष्णाशीत इति। एतेन वायोर्जिघ्रातीयस्पर्शो दर्शितः। तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः। एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः। वायुर्हि स्पर्शशब्दश्रुतिकम्पैरनुमीयते। विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन लघ्वादीनां श्रुत्या शाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात्। तथा च वायुर्न प्रत्यक्षसाध्ये वक्ष्यते। वायुर्नित्योऽनित्यो वा परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्यः समवेतश्च। सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। अत्र शरीरमयोनिजं पिण्डाचादीनाम्। देहव्यापीति। शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक्। तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात्। अङ्गसंसर्गिसलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनवातवत्। विषयं दर्शयति प्राणादिरिति। यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्व्विधः तस्य चातुर्व्विध्यं प्राणादिना इत्युक्तमाकरे। तथापि संक्षेपात् अत्र त्रैविध्यमुक्तं प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशात् मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते इत्यर्थः।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ *॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच।

"प्रविश्य जठरं शुद्धो दैत्यमातुः पुरन्दरः।
ददर्शोर्द्धमुखं बालं कठिनस्तकरं महत्॥
तेनैव गर्भं दितिजं वज्रेण शतपर्व्वणा।
चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् स ररोद सुविस्वरम्॥
शक्रोऽपि प्राह मा मा रुदखेति सचर्वरम्।
इत्येवमुक्त्वा चैकैकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा॥
ते जाता मरुतो नाम देवा दित्याः शतक्रतोः।
मातुरेवापचारेण बलवीर्य्यपुरस्कृताः॥"

इति वामने ६८ अध्यायः॥

"यदमी भवता प्रोक्ता मरुतो दितिसम्भवाः।
तत् केन पूर्व्वमासन् वै मरुन्मार्गेण कथ्यताम्॥

पुलस्त्य उवाच।

श्रूयतां पूर्व्वमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते।
स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्वन्तरं त्विदम्॥
स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभून्मनोर्नाम प्रियव्रतः।
तस्यासीत् सवनो नाम पुत्रस्त्रैलोक्यपूजितः॥
स्वसुत्यपाताय स कामचारी
समं महिष्या वसुमानपुत्र्या।
ररास तन्व्या सह कामचारी
ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम्॥
पतिभिः समनुज्ञाताः पपुः पुष्करसंस्थितम्।
तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य मन्थमानास्तदान्वतम्॥
पीतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्भवेन च।
ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्न्यस्तपस्विनाम्॥
सुषुवुः सप्त तनयांस्ते ददन्तोऽथ भैरवम्।
तेषां रुदितशब्देन सर्व्वमापूरितं जगत्॥
अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः।
समभ्येत्याब्रवीद्बालान् मा रुदध्वं महाबलाः॥
मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं वियच्चराः।
इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः॥
तानादाय वियच्चारी मारुतानादिदेश ह।
ते चासन् मरुतस्तस्मा मनोः स्वायम्भुवान्तरे॥ *॥
स्वारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद।
स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः॥
तस्य पुत्रा भवन् सप्त सप्तार्चिःप्रतिमा सुने!।
तपोऽर्थं ते गताः शैलं महामेरुं नभश्चराः॥
आराधयन्तो ब्रह्माणं पद्मेनैकमथेश्वरः।
ततो विपश्चिन्नामाथ सहस्राक्षो भयातुरः।
एतमप्सरसो मुख्या प्राह नारद वाक्यवित्॥
यथा हि तपसो विघ्नं तेषां भवति सुन्दरि!।
तथा कुरुध्व मा तेषां सिद्धिर्भवतु वै यथा॥
इत्येवमुक्ता शक्रेण एतना रूपशालिनी।
तत्राजगाम त्वरिता यत्र तप्यन्ति ते तपः॥
आश्रमस्याविदूरे तु नदी मन्दोदवाहिनी।
तस्यां स्नातुं समायाताः सर्व्व एव सहोदराः॥
सा तु स्नातुं सुचार्व्वङ्गी त्वरतीर्था महानदीम्।
ददृशुस्ते कृपाः स्नातुं ततश्चुक्षुभिरे सुने॥
तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं तत् पपौ जलचारिणी।
शङ्खिनी याहसस्तस्य महाशङ्खस्य वल्लभा।
ते वै विगतसत्त्वा जग्मू राज्यन्तु पैतृकम्॥
अथो बहुतिथे काले सा याही शङ्खरूपिणी।
ससूतुता महाजालैर्मत्स्यबन्धेन मानिनी॥
स तां दृष्ट्वा महाशङ्खो स्वतस्यां मत्स्यजीवनः।
विवेदयामास तदा ऋतुध्वजसुतेषु वै॥
तथाभ्येत्य महात्मानो योगिनो योगधारिणः।
नीत्वा स्वमन्दिरं सर्व्वे पुरदार्य्यां ससूतुस्तजन्॥
ततः क्रमाच्छङ्खिनी सा सुषुवे सप्त वै शिशून्।
जातमात्रेषु पुत्रेषु मोक्षभावमगाच्च सा॥
अमाङ्गपिण्डका बाला जलमध्यविचारिणः।
स्वस्वार्थिनो वै ररुदुरथाभ्याजात् पितामहः॥
मा रुदध्वमिति प्राह मारुतो नाम पुत्रकाः।
यूयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः॥
इत्येवमुक्त्वादाय सर्व्वांस्तान् देवतान् प्रति।
निवेश्य च मरुन्मार्गे वैराजभवनं गतः॥
एवमासंश्च मरुतो मनोः स्वारोचिषान्तरे॥ *॥
औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुध्व तपोधन।
औत्तमस्यान्तरे च राजासीन्निषधाधिपः।
वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः॥
तस्य पुत्रो महाश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् शङ्खिनोऽभवत्।
स पुत्रार्थी तपस्तेपे नदीं मन्दाकिनीमहम्॥
तस्य भार्य्या च सुश्रोणी देवाचार्य्यसुता शुभा।
तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका॥
तेनोपुक्ता सुचार्व्वङ्गी दृष्टा सप्तर्षिभिर्मुने।
तां तथा चारुसर्व्वाङ्गीं दृष्ट्वाथ तपसा तृप्ताम्॥
पप्रच्छुस्तपसो हेतुमस्यास्तद्गुरुरेव च।
सान्त्वयित्वा तयार्थाय आवाभ्यां वै तपःक्रिया॥
ते चास्ते वरदा ब्रह्मन् जाताः सप्त महर्षयः॥
व्रजध्वं तनया सप्त भविष्यन्ति न संशयः।
युवयोर्गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः।
इत्येवमुक्ता जग्मुस्ते सर्व्व एव महर्षयः।
सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्य्यो नगरं निजम्॥
ततो बहुतिथे काले सा राज्ञो महिषी प्रिया।
अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्याद्भुतमितस्ततः॥
गुर्व्विण्यामथ भार्य्यायां समारासौ महाधिपः।
सा चाप्यारोढुमिच्छन्ती भर्त्तारं वै पतिव्रता॥
निवारिता तदामात्यैर्न तथापि व्यतिष्ठत।
तस्यामालिङ्ग्य भर्त्तारं चितायामारुहच्च सा॥
ततोऽग्निमथात् चलिते मांसपेशीमपतन्मुने।
साभ्यसा सुखशीतेन संस्पृष्टा सप्तधाभवत्।
तेऽजायन्ताथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः॥ *॥